

Savjest i krivnja u modernitetu prema Željku Mardešiću

Ivan Supičić

ivan.supicic@yahoo.com

Nismo unaprijed znali da će Benedikt XVI. prilikom svog posjeta Hrvatskoj uzeti za jednu od svojih središnjih poruka upravo temu o savjesti. Kad je u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu papa progovorio o savjesti kao o kapitalnom aspektu, ne samo individualnog, osobnog života nego je i rekao da je »tema savjesti temelj slobodnog i pravednog društva, kako na nacionalnoj tako i na nadnacionalnoj razini« te kako »valja priznati i razvijati velika dostignuća modernoga doba, to jest priznavanje i jamstvo slobode savjesti, ljudskih prava, slobode znanosti i time slobodnoga društva, ali pritom zadržati otvorenima razum i slobodu prema njihovu nadnaravnom temelju«, nemoguće je ne vidjeti kako je toj temi analogno pristupio i Željko Mardešić.

Naime, pitanje o savjesti i krivnji, pa prema tome i o odgovornosti i unutar-njoj čovjekovoj slobodi jedna je od bitnih filozofskih, psiholoških, religijskih i drugih tema koje Mardešić nije zaobišao. On je pitanje krivnje i savjesti u modernitetu dotaknuo na četiri osnovne razine: osobnoj, društvenoj, ontološkoj i religioznoj. Ta se tema u Mardešića, međutim, uglavnom nešto manje zapaža i analizira, pa se o njemu najviše govori kao o sociologu i fenomenologu religije, a tako i o teološkim aspektima u njegovu djelu, navodi ga se kao analitičara suvremenih društvenih pojava vezanih uz religiozni život, a da se gotovo ni ne spominju pitanja o savjesti i krivnji koja, međutim, idu u red najdubljih pitanja u njegovu opusu, premda opsegom zauzimaju u njemu znatno manje mjesto.

To bitno pitanje od najveće važnosti pojavljuje se praktički, kao što svatko zna, i u svakodnevicu. Spominje ga se, katkad i površno ili plitko, uporabljuje ga se i zlouporabljuje. Pa se tako ponekad olako govori o mirnoj i nemirnoj savjesti, o čistoj i nečistoj savjesti, ne samo o *vlastitoj* savjesti, nego i o *tudoj* savjesti kao da bismo o savjesti drugih mogli i smjeli suditi prema svojoj savjesti; pa onda o odgajanju savjesti, o potrebi njezina formiranja te – na kraju – i o istinskoj i lažnoj, čak zabludjeloj, zamućenoj savjesti, pa napokon i o nesavjesnosti i nesavjesti – obično radije kod drugih, a ne kod sebe... Po vlastitoj se savjesti (ili nesavjesti) optužuje tuđa savjest, sudi joj se i često je se osuđuje. Ne poštuje se

savjest drugih, premda se u tu dubinu ljudskoga bića niti može niti smije ni na koji način zadirati.

Mardešić je bio više nego svjestan svih tih složenosti i o njima je jasno progovorio. No, čovjekova savjest nije *andeoska* savjest nego savjest inkarniranog bića. Bića koje je višestruko uvjetovano: biološki, psihološki, kulturološki i sociološki. Savjest ne postoji u praznome prostoru nego je usađena u kompleksni kontekst koji na nju djeluje, formira je i deformira, može je oslobađati, ali i zarobljavati, zamračivati, umanjivati. Ovaj je aspekt onda usko vezan uz njezine kriterije, sadržaje i usmjerenja.

Mardešiću je bio strano svako naivno, nekritičko i simplicističko poimanje savjesti. Jedan od aspekata takva poimanja je i ono koje se iscrpljuje u tvrdnji da je savjest »glas Božji u nama«. Ona to načelno u svojoj praizvornoj čistoći i osnovi zasigurno jest, kad nas upućuje k dobru i k izbjegavanju zla. Ali, kad je riječ o *sadržaju* savjesti, o konkretnosti njezinih usmjerenja kod konkretnih ljudi, stvari postaju vrlo složene. Krajnji je primjer tome to što su u povijesti čovječanstva i najgori zločini, najveća zlodjela počinjeni u ime savjesti i s mirnom savješću. Ljudska se bića ubijalo i progonilo, mučilo i uništavalo, izlagalo stravičnim patnjama u ime savjesti ili »savjesti«, individualne i pogotovo kolektivne, jer – začudno – i takva postoji (koliko ju se god moglo i osporavati), i to možda toliko više koliko je osobna, individualna savjest manje prisutna, slobodna i čista. I sâm Krist je rekao učenicima da će biti i takvih ljudi koji »će vas ubijati misleći da tako Bogu služe«. Opće je poznato da se katkad tobože u ime dobra – čini zlo. A i sami su kršćani kroz povijest progonili i ubijali, čak jedni druge, misleći pritom da su to dužni, valjda na tragu neke, pogotovo kolektivne, savjesti. Postavlja se pitanje je li ih na to pozivao doista »Božji glas« u njima, njihova prosvijetljena kršćanska savjest – ili ih je pak nešto posve drugo tjerovalo na to.

Proširujući to pitanje, vrlo opravdano, od osobnog do kolektivnog, kao i od ljudske savjesti do ljudske *svijesti*, Mardešić ističe kako smo »uvijek i neizostavno izloženi obmanama, lukavstvima, rascjepima u sebi, prividnostima i opsjenama... Zato valja izaći iz tih zamki i paučina svijesti... Čovjek može i sebi lagati. To umijeće stalnog lučenja i razlučivanja pokazanog i skrivenog, učinjenog i glumljenog, istinitog i lažnog stavlja moderne ljude pred golem napor propitkivanja vlastite iskrenosti i čišćenja vlastite svijesti... Treba pokušati zaći mnogo dublje, gdje se začinju prvi ljudski poticaji i skrivaju istinski razlozi ljudskih mišljenja i djelovanja. Dolazi takav naraštaj koji riječima malo ili ništa ne vjeruje, posebice ne propovjednicima vjere i morala. Od njih se traže djela i svjedočanstva, iskrenost i skromnost.«¹

Svoju studiju naslovljenu »Savjest i krivnja u modernitetu« Mardešić je objavio (od 135. do 170. stranice) kao posebno poglavlje u svojem postumno

¹ Željko MARDEŠIĆ, Politički dualizam i koncilsko kršćanstvo, *Nova prisutnost*, 1 (2003) 1, 5-27, 6.

objavljenom djelu *Rascjep u svetome*, izašlom 2007. kod Kršćanske sadašnjosti u Zagrebu. U njemu se Mardešić poziva najvećim dijelom na literaturu od početka 60-ih do sredine 70-ih godina prošloga stoljeća. Najrecentnije djelo koje citira jedna je studija Vladete Jerotića iz 1976., a najstarija, osim nekih (mnogo davnijih) Freudovih, dva su djela iz 1937. i 1949. No to su iznimke. Ta je, dosta ograničena, znanstvena literatura, koja je bila Mardešiću poznata i kojom se služio, danas pretežno stara između 35 i 50 godina, premda je njegova knjiga *Rascjep u svetome* izašla prije samo 4 godine. U međuvremenu je, dakako, bilo mnogo drugih, novijih istraživanja. Mardešićeva su proučavanja na ovom području, dakle, jasno datirana. Ne ulazeći u ono što je nastalo poslije njih, valja međutim istaći da su problemi što ih je on dotaknuo danas jednako *aktualni* kao što su to bili prije nekoliko desetljeća, premda se danas neke od njih zasigurno drukčije postavlja, a i daju im se kod raznih autora i drukčija rješenja.

Ono što ponajprije pada u oči jest to da je Mardešić jasno vidio da se pitanje savjesti ne može svesti na nekritičku, naivnu i simplicističku koncepciju »glasa Božjeg« u nama. Sigurno, savjest to u svojoj izvornoj čistoći, u svojoj dubini, nesumnjivo jest ukoliko u biti poziva čovjeka na činjenje dobra i potiče ga k njemu, a odvraća ga od zla i upućuje k njegovu izbjegavanju. Tom unutaranjem glasu čovjek ne može pobjeći, on ga među ostalim bitno konstitutira. No, kako ističe Mardešić, katkad se, pa i često, pripisuje savjesti – i uz nju vezanome osjećaju krivnje – i ono što savjest nije. Ponajmanje slobodna i istinski osobna savjest, svjesna vlastite realne slobode i istinski samoodređena, produhovljena i iz vlastite dubine bića, iznutra konstituirana. Ono što neki smatraju vlastitom savješću, a vlastita im doista u nekom smislu i jest, u stvari je – s obzirom na njezine sadržaje i konkretna usmjerenja – neizvorna, prihvaćena, nepročišćena, od drugih oblikovana, pa i nametnuta savjest, ne zaista individualna, izvorno osobna, nego stečena odgojem, normama zadana od roditelja, učitelja, škole, okoline, kulture te društvenih i religijskih struktura. Ona je poput u mozak usađenog čipa u skladu s kojim čovjek pojedinac funkcionira, a da toga često, ili čak najčešće, nije uopće svjestan. Pa upravo zato jer nema – ili, barem, nema dovoljno – prave *svijesti*, nema ni istinske *savjesti*. To je neka vrsta lažne savjesti koja je – umjesto da bude »glas Božji«, nadasve »glas roditelja«, odgajatelja, okoline, društva, kulturnih i religijskih, svjetonazorskih utjecaja što, uostalom, Mardešić argumentirano navodi.

Taj glas u nama nije pritom ništa manje zahtjevan i strog, izazovan i zameran, njegov je pritisak svakodnevan. Ali to je u nama »glas drugih«, a ne glas nas samih, naše osobne, istinske savjesti. Propisi, zakoni, pravila ponašanja, konvencionalni moral, objektivne norme što nam ih nameću civilno i religijsko okruženje, prepleću svoju mrežu oko nas i oko naše istinske slobode, a da mi toga često uopće nismo svjesni. I onda mislimo kako smo pozitivni i slobodni jer slijedimo svoju savjest, jer smo poslušni njezinu glasu, a taj glas ustvari nije naš nego je glas drugih. Tu istinske slobode nema. Nalazimo se *grosso modo* u

sferi onoga što je psihologija u modernitetu nazvala *Super-egom* ili *Nad-ja* fenomenom ljudske psihe. Tu smo pod starim, tradicionalnim režimom zabrana i zakona, moralističkog propisivanja koje uključuje i nalaže pokoravanje i posluš, a ne oslobađa za kreativnu slobodu djece Božje u ljubavi i sebedarju. Na njihovo mjesto stavlja kontrolu struktura, hijerarhija, strah, prijetnju sankcijama i kaznama, podržava podređenosti svih vrsta. Naglasak je na krivnji i grijehu, a ne na oprostenu i na otkupiteljskoj ljubavi Božjoj. I to bi onda trebao biti tobože put čiste i mirne, slobodne ljudske savjesti, a realno je put i življenje u dvostrukome robovanju. To je robovanje psihološkome i sociološkome, sjenovitoj strani nižega dijela ljudske naravi i tamnijega dijela ljudskoga društva, njihovim determinizmima, redukcijama, umanjivanjima i ograničenjima. A u tom robovanju nema duha. A gdje nema duha, nema ni istinske *savjesti*. A ne može je ni biti jer nema ni osobne, dubinske, istinske, slobodne *svijesti*. A duh je svijest, najdublja koje može biti. A Bog je i prema Kristovoj riječi – duh. Put Kristova otkupljenja i spasenja put je izlaska iz robovanja krivnji i grijehu, zakonu i sudu.

Ponovimo:

»Mardešić polazi od konstatacije da je danas ‘rasap konzervativne svijesti iskazan najuočljivije na području morala... Moderna je kritička misao bitno antimoralistička, daleko više i jasnije nego što je antiteistička – stari moral je veća smetnja napretku nego religija.’² Danas je osjećaj krivnje ‘proglašen neurozom, psihičkom bolešću, a prostor savjesti ostatkom prošlosti... Čini se da krivnja može biti još samo infantilna ili morbidna.’³ U vrlo jasnom pregledu problematike osobne dimenzije krivnje, u kojem Mardešić sretno i jednostavno analizira bitne psihološke i moralne aspekte, on možda nešto manje jasno, odnosno manje izričito razlikuje stvarnu krivnju od osjećaja krivnje ili kulpabilnosti (kulpabilneta) kao psihološkog fenomena, koji ne mora odgovarati stvarnoj krivnji nego imati samo subjektivno obilježje.«⁴

Neovisno o tome, ali i u vezi s time, Željko Mardešić je izrekao i neke vrlo tvrde riječi o Crkvi, ali je izrekao o njoj i neke najljepše riječi. S jedne strane,

»za kršćane je ova suvremena zajednička savjest i socijalizacija moralne svijesti samo drugo ime za djelatnu ljubav prema bližnjemu, za praštanje drugima, za slobodu zajedništva, za suodgovornost. Ako se učenici ne ljube oni nisu učenici, nisu Crkva, iako mogu misliti da su pravovjerni i krjeposni. Od te ljubavi Crkva živi i od te ne-ljubavi Crkva umire. Postaje, u drugom slučaju, gangrenozno tkivo smrti i raspadanja, čudovište neslobode i grob istine.«⁵

S druge pak strane, na istinskoj je Crkvi da, dosljedno svojoj općoj savjesti duhovnog zajedništva

² Željko MARDEŠIĆ, *Rascjep u svetome*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2007, 135.

³ *Isto*, 136-137.

⁴ Ivan SUPIČIĆ, O duhovnosti i znanstvenosti u djelu Željka Mardešića, *Nova prisutnost*, 6 (2008) 1, 5-15, 11.

⁵ MARDEŠIĆ, *Rascjep...*, 170.

»postane što potpunijom: Crkvom siromaha i zapostavljenih, Crkvom dobrote i milosrdne ljudskosti, Crkvom nade i radosti, Crkvom mirotvorstva, pomirenja i praštanja i Crkvom iskrenog dijaloga sa suvremenim svijetom.«⁶

I tako dolazimo do drugog fundamentalnog problema, problema religijskoga i duhovnoga, što su ga postavljale i sveudilj ga postavljaju kako drevne, pretkršćanske religije i duhovnosti, tako i – vrlo radikalno, *par excellence* – kao središnji imperativ, samo kršćanstvo, sâm Krist. Taj bitan, temeljni aspekt je budnost, živost, prisutnost svijesti. Naime, bez svijesti nema savjesti. Bez duhovne probuđenosti čovjeka nema ni istinske, pogotovo ne čiste duhovnosti i religioznosti. Čovjeka ne spašavaju ni psihologija ni sociologija ni zakon ni moralizam, nego budnost svijesti i ljubavi. I u ovoj bi se činjenici mogla sažeti bit biti ili srž srži Kristova poziva i poruke svakom čovjeku, svim ljudima. Kršćanskom se duhovnošću može znatno opravdanije nazvati mistagoška od moralističke duhovnosti. Put nije u tome da se slijedi vanjsko nego da se ide iznutra, iz središta svojeg duhovnog bića, iz svojih dubina, svojeg unutarnjeg svjetla ili sunca koji dolaze od Boga. Istinski je vjernik čovjek dubina. Koliko je, naprotiv, površnog i površinskog, psihološkog, vanjskog i sociološkog pratilo kroz povijest formiranje savjesti golemih ljudskih masa, mnogobrojnih koji su se smatrali i nazivali vjericima, koji su po svojem vlastitom uvjerenju to doista i bili, onih koji su vjerovali da vjeruju, a nisu, ili su pak mislili da ne vjeruju, a u dubini bića ipak jesu – nije nemoguće barem približno prosuditi. S druge strane, uostalom, tko ima pravo ulaziti u individualne savjesti? Ono što je pak tijekom ljudske povijesti bila »kolektivna savjest«, koju su više ili manje nekritički prihvaćale i slijedile ljudske mase, pitanje je o kojem svjedoči sva ta povijest. No realnost te savjesti nipošto ne isključuje bljeskove i proplamsaje osobnih savjesti za koje se može reći da, koliko god možda u individualnim životima bili rijetki, nisu zato manje realni, upravo poput onog što Jacques Maritain naziva »prvotnim činom slobode«, koji dakako nije kronološki prvi, nego dubinski prvotan, u kojemu ljudsko biće u pojedinim životnim situacijama doista postupa slobodno, a to znači i po savjesti, svjesno i savjesno, jer u tom činu ulaže i zalaže samo sebe.

Bit biti ili srž srži Kristova poziva i poruke tiče se upravo svijesti i savjesti. Među njegova *ipsissima verba* mogu se nesumnjivo ubrojiti ona u kojima on poziva na budnost svijesti, što znači i savjesti. Nisu to samo one značajne riječi iz Getsemanija, upućene Petru uoči muke: »Nisi mogao bdjeti ni jedan sat!«, nego još više one: »Bdijte i molite da ne padnete u napast!« te napokon najviše: »Što kažem vama, kažem svima: Bdijte!« Očito, nije riječ o fizičkom nego o duhovnom bdjenju, o probuđenosti duha, nasuprot religioznoj uspavanosti i drijemežu, u koje se tako lako uljuljcati, u njima životariti, obdržavati propise i zakone, gestikulirati i pripovijedati, s čime bi se svime neka neautentična sa-

⁶ Željko MARDEŠIĆ, Crkva i suvremeni svijet: današnje perspektive, *Bogoslovska smotra*, 75 (2005) 3, 905-936, 935.

vjest i obamrla svijest mogle zadovoljiti, ali što nije ni u kakvu skladu s onom dubinskom, autentičnom izvornom sviješću i savješću koje Mardešić uočava i tako reći ljušti s njih sve što ih opterećuje, defigurira, deformira u životu i shvaćanjima ljudi, pa i onih – nedovoljno produhovljenih – iz doba moderniteta. Tog moderniteta koji je, međutim, itekako pridonio mnogo realističnijem shvaćanju i razumijevanju svijesti i savjesti od tradicionalnih moralističkih, legalističkih i jurističkih poimanja ili koncepcija.

Za Željka Mardešića temelj je istinske kršćanske savjesti u modernitetu u tome da se »kršćanska budućnost« izgrađuje »izvan svih kolektivističkih i ideologijskih vizija kršćanstva koje su u prošlosti tom istom kršćanstvu nanijele nenadoknadive sramote i poraze«; u zauzimanju »za jedno doista posve personalističko kršćanstvo, skupljeno u malim zajednicama, po mjeri ljudskosti«; u prestanku traženja ikakva korisnog povezivanja s politikom; u povjerenju »u slobodu i slobodnog čovjeka... demokraciju i građansko društvo, unatoč njihovim nedostacima«; konačno, u nastojanju mijenjanja najprije sebe, a ne svijeta, jer se promijeniti svijet može jedino ako se prije toga promijeni sebe, dakako nabolje.⁷ Taj vrhunski poziv kršćanske savjesti u modernitetu i postmodernitetu ostaje aktualan danas – kao što će vrlo vjerojatno, čak sigurno, ostati aktualan i u budućnosti. Toga je Željko Mardešić bio duboko svjestan.

⁷ Usp. Željko MARDEŠIĆ, *Svjedočanstva o mirotvorstvu*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2002, 53-54.